

ներքի կարծիքով կենացի երկարութիւնը պիտի տէ 900—1000 տարեկամ առնուազն 600 տարեկան Նոյն իսկ նորագոյն ժամանակներն էլ ունեցել են կենացը երկարացնելու յատուկ էլիքսիրներ և խորհրդաւոր գեղազերներ. նաեւ մեր դարը երկարակեցութեան հոգեւորով իւր նախորդներից յետ չի մնացել: միայն թէ այդ արուեստի համար առաւելապէս ընտրել է՝ ժամանակի գիտութեան յառաջադիմութեան համեմատ՝ առաջապահութիւնը:

Ս. Ս.

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԱՌԱՍՊԵԼՆԵՐԸ

Մ. ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԷՋ

(ԲՆԵՆԱԳԱՏՈՒԹԻՒՆ ԵՆ ՈՒՍՈՒԱԾՔ)

(Նախնական) *

Ե.

ՀԱՅԿԻ ԱՌԱՍՊԵԼԸ

Հայկի ու Բէլի եւ Սմբատի ու Հեփթաղի կոխները:—Հայկի առասպելի գոյութիւնը ժողովրդի մէջ աժան կերպով ոչնչացնելուց յետոյ՝ պ. Սալաթեանը Սորենացու ինքնուրոյն հեղինակութիւնն էլ չէ համարում այն ալ կազմած Սերէոսի մէջ եղած [կամ Սերէոսին կցուած] Անանունի հատուածից, Սերէոսից և Սուտ-Ապրիսթենէսից:

Մար Արասի (բայ Սորենացու) և Անանունի մէջ վաղուց նկատուած առնչութեան (այլ ինչիւր է թէ ինչպիսի յարաբերութեամբ) դէմ ոչինչ չունինք ասելու: քանի որ ինչպէս կարծում ենք, ակնյայտնի է այն: Ուստի և Հայկի առասպելի վիպականութեան մասին գրողը կարող չէ Անանունի պատմութեամբ ի նկատի չունենալ: Բայց չենք կարող ընդունել պ. Սալաթեանի սեպհական կարծիքը (եր. 120): Եթէ Ս. Սորենացին Սերէոսի Պատմութիւնից վերցրել է մի քանի գծեր Սմբատ Բագրատունու: Բուշանաց թագաւորի հետ ունեցած մեղադարտի նկարագրից, յարմարեցնելով անոնք Հայկի պատերազմին:

Բէլի հետ: Երկուսի մէջ եղած նման գծերը, որ բերում է իւր աշխատութեան Բ. մասի մէջ, եր. 21 հա. այս են. երկու դէպքում էլ թշնամի զօրքերն իրար դէմ են ելնում: Սմբատը Հեփթաղին իսկ Հայկը Բէլին սպանում են: և սպանուածների զօրքերն այդ տեսնելով փախչում են:

ՍԵՔՆՈՒ (եր. 66—67). Սմբատ ժողովէ զգաւրն... գումարէ այլ զարս... և դիմեալ գնայր ի վերայ ազգին Բուշանաց և արքային Հեփթաղեայ... Եւ նա (Հեփթաղ) ընդդէմ ելանէ նորա (Սմբատայ)... Իբրեւ հասին ի ճեղի մարտին...:

ՍՈՐԵՆԱՑԻ «Եւ կոչեցեալ (Հայկայ) զգոր իւր ասէ ցնոսա. « ելանել մեր հանդէպ ամբօխին Բէլայ դիպեալ (վարիանտ՝ դիմեալ) ջանացուք ճեղոյն՝ ուր անցեալ կայ ի մէջ խռան քաջացն Բէլ:»:

ՍԵՔՆՈՒ. Հեփթաղ Գիւթաւալ յերկիւր կործանէ: Եւ զօրքն նորա իբրեւ ճեղի զարքայն իւրեանց զարհուրեցան և դարձան և գնացին փախսականս:

ՍՈՐԵՆԱՑԻ. Բէլ վրածանի՝ յերկիւր զարկուցեալ... իսկ ամբօխն ճեղեալ զայսպիսի ահագին գործ քաջութեան փախսան դէպ երեսաց իւրեանց:

Այս է անցքի ամբողջ նմանութիւնը. մնացածը բառերի նմանութիւն է: Սերէոս գործ է ածում խառնամբոյ մակրայր, Սորենացին՝ ամբոյս զոյականը: Այնուհետեւ երկուսի մէջ էլ պատմութեան ընթացքում բայց ոչ բոլորովին համանման դէպքերում գործածուած են՝ արք. նիզակ, կուռ, մարտ, արքայ զարհուրել, յարձակիլ ի միմեանս հասանել, ծակատ: Պ. Սալաթեանն իւր մանրակրկիտ քննութեան մէջ մինչև անգամ այսպիսի նմանութիւնն էլ գծում է. «Սորհէր (Բէլ, երբ Հայկից փախչել է ու գում) ի միջոցի ամբանալ ամբօխին: և «ի մէջ երկուց ծակատուց մօրա կեղեալ (Սմբատ և Հեփթաղ) ընդ միմեանս կուռէին: Մեծ նմանութիւն զի «միջոց» բառը «մէջ» արմատից է կազմուած:

Մենք այդ նմանութիւններին արժէք չենք տալի որովհետեւ այդպիսի և այդքան նմանութիւններ, և աւելին ևս ոչ միայն Սերէոսի և Սորենացու մէջ եղած մի պատերազմի նկարագրի մէջ կարելի է գտնել, այլ և ուրիշ շատ հեղինակների: Առնենք, օրինակի համար, Եղիշէի մէջ Աւարայրի ծակատամարտը և համեմատենք մի կողմից Սերէոսի միւս կողմից Սորենացու մեղ հետաքրք:

* Տե՛ս «Արարատ» 1899 թ. համար Ժ.—ԺԱ. եր. 459:

քրդող կտորներն հետ քերելով բովանդակութեամբ ու բառերով և միայն բովանդակութեամբ նման հատուածներ:

1. ԵՂԻՆԷ. «Եւ փռ թ ու ամենեքեան ի սեղի պատերազմին եկեալ հասանին իւրաքանչիւր զօր ամենայն պատրաստութեամբ... Համագունգ հասանին ի գործ պատերազմին ի դաշտն Արտազուն» (Եր. 145 հտ.): Իսկ միւս կողմից «Զօրագլունն պարսից խաղալը գայր ամենայն հեծանոսական բազմութեամբն և եկեալ հասանէ յաշխարհն Հայոց» (Եր. 155):

ԽՈՐԵՆԱՅԻ. «Զօրմոռոյ լինի ի վերայ նորա (Հայկայ) տիտանեանն Բէլ ամբոխիւ հետեակ զօրաց, զայն հասանէ ի հիւսիսի յերկիրն Արարադայ... փռ թ ալ ի հասանի ի սահմանս բնակութեան Հայկին... Աճապարեալ հաւաքէ (Հայկ) զորդիս իւր և զթոռունս... Եւ կոչեցեալ զօրս իւր...» (Եր. 34. հտ.):

ՍԵՐԷՆԱՅԻ. «Սմբատ ժողովի զգաւ... գումարէ և այլ զարս բազումս յօգնութիւն իւր և զիմեալ գնալը ի վերայ ազգին Քուշանաց և արքային Հեփթաղեայ: Եւ նա անտի մեծաւ կազմութեամբ ընդդէմ ելանէ նորա (Սմբատայ) եկին հասին ի սեղի մարտին» (Եր 66—67):

2. ԵՂԻՆԷ. Վարդան ճառ է խօսում իւր մարդոց. «Եթէ տացէ Տէր յաղթութիւն ի ձեռս մեր սատակեցուք զզօրութիւն նոցա... և եթէ հասեալ իցէ ժամանակ կենաց մերոց սուրբմահաւմբ պատերազմիս, ընկալցուք խնդութեամբ սրտիւ... Եթէ զայլս կատարելով... պարձանս անձանց ժառանգեցաք... որչափ ևս առաւել եթէ մեք մեռանիցիմք...» (Եր. 148 հտ.): Աւրեմն մի երկուութիւն—մեզնեք կամ մեռնել:

ԽՈՐԵՆԱՅԻ. Հայկ նոյնպէս ճառ է խօսում իւր մարդոց և նոյն երկուութեամբ. «Կամ մեռցուք... կամ զաղթութիւն մատանց մերոց ի նա ցուցեալ ցրուեցի ամբոխն...» (Եր. 35):

ՍԵՐԷՆԱՅԻ. ճառ չկայ:

3. ԵՂԻՆԷ. «Վարդան զզօրագլունիս կարգեր (յականէ յանուանէ յիշում է թէ որ գունդն ում է յանձնում)... Յամեն յւր [ինքն] առնոյր զգունդն չորրորդ... կարգեր և կազմէր զմական յորդորելով ընդ ամենայն երես զաշխին դեմ յանդիման Արեաց գնդին առ ափն Տղմուտ գետոյ» (Եր. 173):

ԽՈՐԵՆԱՅԻ. «Կարգէ (Հայկ) զԱրմենակ (և միւսներին)... և ինքն առաջի... Զի միւս անգամ մական յօրինեցէ...»

ՍԵՐԷՆԱՅԻ. Գնտերը կամ թեւերը կարգելը չկայ, բայց «մականցան դեմ յանդիման միմեանց... Ի մէջ երկուց ճակատունց»:

4. ԵՂԻՆԷ. «Գազանացեալ զօրութեամբ յիւրեարս յարմարեալ երկիւստն (կողմանքն)... Անդէր տեսնել շտապ մեծի ճաղնայիմ և զաղէտս անբաւ տարակուսանաց երկոցունց կողմանց առ ի յանդուր յարմարեալ զմիմեանս բախելով (Եր. 173 հտ. իսկ Խաղաղի կուռի մէջ. «առ յոյժ յանդուր յարձակմանն»):

ԽՈՐԵՆԱՅԻ. «Բազմութիւն անկարգ հրոսակի ամբոխոյն Բէլայ ցան և ցիր յանդուր յարմարեալ ընդ երես զաշխին սուրալով... Եւ հասեալ երկոցունց կողմանց սկայիցն ի միմեանս... Տարազուք յարմարեալ... Զայսպիսի անկունելի դիպուած տարակուսանաց տեսեալ...»

ՍԵՐԷՆԱՅԻ. «Եւ յարմարեալ աստի և անտի մեծաւ ճաղնայիւ ի միմեանս հասանին», բայց ոչ երկու զօրքը, այլ Սմբատ ու Հեփթաղ:

5. ԵՂԻՆԷ. «Յերկոցունց կողմանց բազում վիրաւորք յերկիր անկեալ զհարսուալ խաղալին», [Իսկ Խաղաղի կուռի մէջ «Այր զանոյեան իւր յերկիր կործանէր»:]

ԽՈՐԵՆԱՅԻ. «Անդ ոչ սակաւք յերկոցունց կողմանց... տապալ յերկիր կործանեին... Բէլ կործանի յերկիր զարկուցեալ»:

ՍԵՐԷՆԱՅԻ. Սմբատ «հարեալ զնա (զՀեփթաղ) զարութեամբ զհարսուալ յերկիր կործանէր»:

6. ԵՂԻՆԷ. «Ի վեր հայեցաւ քաջ Վարդան և տեսանէր զընտիր ընտիր քաջ նախատակաց պարսից զօրուն», «Դէտ ահն ի վեր համարանայր Մուշկան նիսալաւորս, քակեալ զոմանս տեսանէր ի գնդէն Հայոց, և զկնի մնացեալ ի հովիտս լերանցն» (Եր. 175):

ԽՈՐԵՆԱՅԻ. «Հասանեն ի միջոց ինչ զաշտան լերանց... ի վեր զերեսս ամարմնայ, երևեցաւ նոցա բազմութիւն...»

ՍԵՐԷՆԱՅԻ. չկայ:

7. ԵՂԻՆԷ. «...Ար ի վերայ նոցանստէր ի բարձր իրանցին իրբն յամուր քաղաքին» (Եր. 176):

ԽՈՐԵՆԱՅԻ. «Բէլ... ի վերայ ոստոյ միոյ իրբն ի դիտանցի»:

ՍԵՐԷՆԱՅԻ. չկայ:

8. ԵՂԻՆԷ. «Մեծաւ ուժով յարձակէր (Վարդան) ի սեղին (ուր էին ընտիր ընտիր քաջ նահատակաց պարսից զօրուն)»:

ԽՈՐԵՆԱՅԻ. «Դիպեալ ջանասցուք սեղոյնս ուր անցեալ կայ ի մէջ խռան քաջացն Բէլ»:

ՍԵՐԷՆԱՅԻ. չկայ:

9. ԵՂԻՆԷ. «Տեսանէր (Վարդան) զընտիր ընտիր քաջ նահատակաց Պարսից զօրուն» (Եր. 175):

Յարմեկ եւ յանկեկ զերեք հաղարեան սպառազէս սրն պատրաստէր (Մուշկան) և զընտիր ընտիր նահատակացն շուրջ զերեւաւ գումարէր... Եւ զայլս ևս ամենայն զընտիր ընտիր զօրուն մարդիկ ի մի վայր ժողովէր» (Եր. 172): «Ի փայլուն պատենազէն վանդոցն» (Եր. 174):

ԽՈՐԵՆԱՅԻ. «Մանեաւ Հայկ զխումբ վտռելոյ ջո-
կատին, յորում Բէլ առաջի ամբոխին եկեալ հաս-
եալ ընտրիւք եւ վտռելովք ոմամք... ընտրիւք յաջմե եւ
ի ձախմե: Եւ տեսեալ Հայկին զտիտանեան կուռ
վտռելոյ, և զարս ընտրիւք ընդ նմա աշխն եւ անե-
կինս...»

ՍԵՐԵՆՈՍ. չկայ:

10. ԵՂԻՇԷ. «Հնչումն ձայնից զքարան-
ձաւս լեռնացն շարժէր...: Ընդ էր տեսանել
շտապի տագնապի և զաղէտս անբաւ տարակուսա-
նաց երկոցունց կողմանցն, առ ի յանդուգն յար-
ձակմանս զմիմեանս բախելով. քանզի թանձրա-
միտքն յիմարէին և վատասիրտքն լքա-
նէին...» (Եր. 174):

ԽՈՐԵՆԱՅԻ. Ահա գիշ զգրգիւն և վերայ
երկրի առնէին շահատակելուն, և ահա պա-
կուցանողս տարազուք յարձակմանցն զմիմեամբ
արկանէին...:

ՍԵՐԵՆՈՍ. չկայ:

11. ԵՂԻՇԷ. «Ոչ եթէ կողմ էր որ յաղթեաց,
և կողմ էր որ պարտեցաւ, այլ քաջք ընդ քաջս
կեալաւ...»:

ԽՈՐԵՆԱՅԻ. «Մարտն յերկոցունց կողմանց
մնայր անպարտելիս:

ՍԵՐԵՆՈՍ. Ոչ կարէին վաղվաղակի զմի-
մեանս յաղթահարել, զի արք սակաւազարք
(սկայազարք) էին երկոքին...»:

12. ԵՂԻՇԷ. Վարդանն ընկնում է «Քանզի
անկեալ էր մեծ սպարապետն Հայոց ի պատերազ-
մին... ցանեալ ցրուեցան» (Հայք) (Եր. 177 հտ.):

ԽՈՐԵՆԱՅԻ. Բէլն ընկնում է: «Եսկ ամբոխն
նետեալ զայսպիսի ահագին գործ քաջութեան, փա-
խտան իւրաքանչիւր դէպ երեսաց իւրեանց»:

ՍԵՐԵՆՈՍ. «Եւ զօրքն նորա (Հեփթաղեայ) իր-
բն ռուսին զարքայն իւրեանց (անկեալ), զարհուրե-
ցան և դարձան և դնացին փախստական...»:

Եթէ այսպէս շարունակենք, դեռ մի
քանի նմանութիւններ էլ կը հասնենք: Ընթեր-
ցողը կրտսանէ, որ Եղիշէի և Մորենացու
Եղիշէի և Սերէոսի նմանութիւններն աւելի
են և մեծ քան թէ Մորենացու և Սերէո-
սի: Իսկ միւս կողմից՝ ինչ նմանութիւն որ
Սերէոսի և Մորենացու մէջ կայ, գրեթէ բո-
լորը կան և Եղիշէի մէջ: Ուրեմն ի՞նչ պիտի
եզրակացնել: Արդեօք Մորենացին Սերէոսից
օգտուելուց զատ՝ նոյն բանի համար Եղիշէից
էլ է օգտուել, կամ թէ Եղիշէն Սերէոսից
ու Մորենացուց է օգտուել կամ թէ ընդ-
հակառակն, Սերէոսը Եղիշէից:

Մեր կարծիքով այդպիսի նմանութիւն-
ները ոչինչ չեն ապացուցանում մի պատմա-

գրի միւսից կախման մասին: Պատերազմնե-
րը միշտ իրար նման են, և միեւնոյն լեզուով
պատմուած պատերազմների նկարագրի մէջ
միշտ կը լինին զօրք, զօրք ժողովել, մարտ,
տեղի մարտի, նիզակի, զրահաւորութիւն,
վառեալ, պատերազմի տեղ հասնել, զուե-
զեր բաժանել, իրար վրայ յարձակուել, իրա-
բույց վախենալ, հակառակորդին զեպին զո-
րել, սպանել, կոտորել, փախչել են. ևն: Եւ
մեծ զարմանք չէ, որ այդպիսի բաներ կամ
նման նկարագիրներ գտնենք Եղիշէի, Մորե-
նացու, Սերէոսի և ուրիշ մատենագիրների
մէջ: Այդ բաներն ու նկարագիրները ընդհա-
նուր զործածական ձևական դարձումներ
(formelhafte Wendungen) են: Իսկ ապացոյց
հիմնել այդպիսի դարձումների ու բաների
վրայ կարելի չէ: Եւ իզուր չէ, որ պրոֆ.
Բեռնհայմ իւր «Պատմութեան մեթոդի դա-
սազրբի» մէջ¹ խօսելով մի պատմագրի կա-
խումբ միւսից ցոյց տալու եղանակի մասին,
տառանքնապէս շեշտում է թէ պէտք է բա-
ւական նկատողութեան առնուին այդպիսի
ձևական դարձումները և ապացոյցների թը-
ւոյց դուրս ձգուին անոնք, թէ չէ հետազո-
տողը սխալ եզրակացութեան կարող է հաս-
նել: Բայց որքան աւելի սխալ կարող է լինել
այն եզրակացութիւնը, որ հիմնուած է մի-
այն այդպիսի դարձումների վրայ:

Կընեւին ընթերցողները, որ մի փոքր
աւելի երկար կանգ առնենք այս մասին, ու-
րովհետեւ մեզնում երբ արդէն սկսել են մեր
մատենագիրներն իրար համեմատել և «ոճի»
նմանութիւններից եզրակացութիւններ հա-
նել, համեմատութեան եղանակի այդ էական
կողմի դէմ բաւական մեղանում են: Հարկա-
ւոր է զգուշացնել այդ «ոճի» մասին դատող-
ներին: Ամենայն ժամանակ կան իրողու-
թիւններ, գաղափարներ ու մտածութիւններ,
որոնց արտայայտութիւնը անկախ կերպով մի
մասնաւոր անհատի մաքի մէջ չէ ծնւում,
այլ առնւում է լեզուի հասարակաց պատ-
րաստի շտեմարանից: Գիտութեան ամեն ճիւ-
ղերի մէջ կան որոշ տեքնիկական կամ ասա-

¹ Ernst Bernheim, Lehrbuch der Historischen Methode, Leipzig, 1894.

ցուած դարձուած (phrasenhaft) արտայայտութիւններ, որոնք հնաւանդ սովորութեամբ գործ են ածուած որոշ իրողութիւններ ու յարաբերութիւններ յայտնելու համար մանաւանդ այն ժամանակներում եւ զիտութեան այն ծիւղերում որոնք արդէն մի կլասիկական մշակուած գրականութիւն եւ գրական լեզու ունին, ուստի եւ աւելի մեծ պաշար ունին խօսքի հասարակաց (gäng und gäbe) դարձուածներէ, պատկերաւոր ասացուածներէ, քարացած բանաձևերի (erstarrte Formeln), աւելի եւս այն ժամանակներում երբ ինչպէս Միջնադարում մի օտար լեզու (լատիներէն) էին արուեստական կերպով իւրացնում եւ անոր սովորովի դարձուածները բանեցնում»¹

Անշուշտ մեր պատմագիրները օտար լեզու չէին սովորում այլ հայերէն. բայց յայտնի ապացուցուած է, թէ որ դարուց սկսած մեր պատմագիրների համար գրարար լեզուն այլ եւս կենդանի գործածական լեզու չէր, այլ սովորովի Նւ արդեօք կարծածից աւելի հի՛ն չէ մեր լեզուի մէջ կատարուած այն մեծ կերպարանափոխութիւնը, որով գրարար եւ աշխարհաբար լեզուներ են կազմուել. Նւ արդեօք նոյն իսկ Սերէոսի ժամանակ գրարար լեզուն նոյնպէս արուեստական կերպով սովորովի չէր ինչպէս Թովհանէս Կաթուղիկոսի ժամանակ. Բանի դեռ լեզուի կերպարանափոխութեան այս ժամանակը հասաւ չէ որոշուած, ամեն լեզուական կամ «ոճի» քննութիւն դեռ եւ խախտւած հիմքի վրայ կրմնայ, Մանաւանդ պէտք չէ մտանալ, որ ինչպէս եւրոպական պատմագիրները նոյնպէս եւ մերոնք ազատ կերպով օգտուում են «Սուրբ գրքի միենոյն դարձուածներից, որոնք այդ ժամանակներում լեզուի պատմական գործածութեան համար հասարակաց ստացուածք էին. իսկ մեր մատենագիրների համար Սուրբ գիրքը ոչ միայն իւր դարձուածներով ու պատկերաւոր խօսքերով օրինակելի էր, այլ եւ իւր կլասիկական լեզուով. Ո՛հնչ է ուրեմն եզրակացութիւնը, Մատենագիրների իրարուց ունեցած

կախումը ցոյց տալուց առաջ, «պէտք է հիմնովին ճանաչել նոցա ժամանակի գրականութիւնը եւ գրական տեսակը, որպէս զի հնարաւոր լինի տարբերելու թէ ինչն է լեզուի հասարակաց գործածութեանը պատկանում եւ ինչն է մի որոշ մատենագրի առանձնայատուկ արտայայտութեան եղանակը» եւ եզրակացութիւնը միայն այս վերջինի վրայ պիտի հիմնել: Բայց այդպէս են վարւում մեր մատենագիրների հետ. թէ՛ նոցա գլխին խաղ են ածում եզրակացութիւններ տարածելով որոնք «միայն յուշատետրի կարճ նկատողութիւններից են կազմուած» եւ եզրակացութիւններ հանելով ոճի եւ արտայայտութեան մի քանի նմանութիւններից, որոնք մի մատենագրի միայն յատուկ սեպհականութիւն չեն, անհատական յատկանշաններ չեն, այլ ընդհանուր:

Մենք ներքեւում մի օրինակով եւս ցոյց կըրանք թէ ինչ արժէք ունի այդպիսի չնչին համեմատութեան նիւթերից հանած եզրակացութիւններից մէկը, որ պ. Խալաթեանը յայտարարում է Սերէոսի «ոճի» մասին: Բայց այստեղ աւելորդ չի լինի, որ մի երկու խօսքով բովանդակութեան նմանութեան վրայ եւս կանգ առնենք:

Պատմական գրուածների համար ժամանակագրական շարքը կամ դասաւորութիւնը որով իրողութիւնների առանձին զիպուածները կամ նոյն իսկ իրողութիւնները պատմւում են, կարող չէ ինքն ըստ ինքեան (an und für sich) իրրե մի դասանիշ-կրիտերիում ծառայել, մի պատմագրի կախումը միւսից ցոյց տալու համար, զի «այդ շարքը կամ շարագատութիւնը, իրրե իրերի բնական գրութեան մէջ եղած մի բան, ներկայանում է ամեն մի հեղինակի՝ անկախ մի ուրիշից»¹ Ուստի եւ ի՞նչ Սերէոսի ու Խորենացու կամ Սերէոսի ու Նղիշէի մէջ մի որեւէ պատերազմի նկարագրի մէջ նման զիպուածների շարքի նոյնութիւն եւս գտնում ենք, այդ դեռ ապացոյց չէ, որ մէկը միւսից կախում ունի: Հին պատերազմներին շատ յատուկ է նախ զօրք ժողովելը, ապա լինումը վրայ գիմելը:

¹ Bernheim, Lehrb. der Hist. Meth. եր. 316 հո.

¹ Bernheim, Lehrb. der. Hist. Meth. եր. 318 հո.

ՍԵՐԵՍ

Ա. ԹԱԳ. ԺԷ.

Եւ զաւրքն նորա իրեւ ձեռին ալլազգի-
իրեւ ձեռին զարքայն իւ-
րեանց (սպանուած) ...
զնացին փախստական, և
սորա զնա արչաւեալ Հա-
սին ապաստակաւ միմիւ ի
Բաշ Հաճատան:
Իրեւ ձեռին ալլազգի-
քն թէ մեռաւ զօրաւորն
նոցա (Գողթաթ)՝ փա-
խստական, և յարեան արք
Եսրայէլի... յարձակե-
ցան զնա նոցա միմիւ ի
մուտս Գեթայ...: Եւ
զարձան ապաստակալն
զնա ալլազգեացն(51-53):

Ահա երկու պատմութիւն, մէկը Սերէ-
ոսի, միւսն Ագաթանգեղոսի մէջ, որոնք ոչ
միայն զէպքի և պատմութեան ճշմարտութիւն
ունին այլ և նոյն անգամ իմաստի կրկնու-
թիւն: Սերէոսը կարող է միայն համառօտած
լինել Ագաթանգեղոսի աւելորդարան նկարա-
գիրը, մի երկու խօսք առաջ զնկողով, մի եր-
կու բան էլ Աստուածաշնչից օգտուած լինե-
լով: Մենք չենք պնդում այդ բանի վրայ և
չենք էլ ասում որ այդ օգտուելն անպատ-
ճառ գիտակցարար է եղել և ոչ էլ մեր նպա-
տակն էր ցոյց առնել Սերէոսի կախումն Ագա-
թանգեղոսից կամ Աստուածաշնչից: Բայց
մի բան միայն պարզ է, որ եթէ պ. Թալա-
թեանն այս օրինակն իմացած լինէր, նա
այնպէս զրախան կերպով չէր խօսիլ Սերէոսի
ազգու գծադրուած որոշ ռմիւ լեզուի և ին-
մասին և նորա զիմաց չէր զնիլ «խայտաճա-
մուկ»: Անանունին և այդ երկու ռմիւ այդպի-
սի կարծեցեալ մեծ տարբերութեան վրայ սրե
է երթալով իւր չէր հիմնել: Չէ՞ որ Սերէոսն
այդ կտորով զոնէ, շատ աւելի «խայտաճա-
մուկ» է քան Անանունը, եթէ միայն հա-
կառակ պ. Թալաթեանի կարծիքն՝ Անանունի
գպրութիւնն էլ Սերէոսի աշխատանքը չէ:

Բերենք մի օրինակ ևս:

Հայկի ու Բէլի եւ Սամի ու Զերքույի կողմ-
ները—Ամենից առաջ նկատենք, որ մենք զըմ-
բախտարար պէտք է բաւականանանք պ. Գիւլ
զադեանի թարգմանած՝ Շահնամայի մի հա-
տուածով միայն և յատկապէս շեշտում ենք,
որ մէկը՝ Հայկի տառապելը՝ դրարար է գրած,
մեր կրօնական լեզուով իսկ միւսը մեր
ժամանակի աշխարհարար Ուստի և բաւերի
ու գարձաւանների ընտրութեան մէջ մեծ
տարբերութիւն կարող է լինել: Բայց անսէք

որքան նմանութիւն այդ երկու տառապելի
մէջ:

Սամ պահլաւանի զէմ ելնում են
Մազանդարանի վայրենի արագընթաց, կա-
տաղի կռուողները, Սէգ-սար կոչուած նեռ
զեկը (հսկաներ), որոնք իրանի կտրիճներից
աւելի քաջասիրտ են կռուարար առիւծների
հանդ ինծերին իսկ հաւասար և որոնք գըլ-
խաւորն է փղանման մի սալագագաթ զեւ
[Հմմտ. Թորենայու մէջ՝ Հայկի զէմ եկող
Բէլի յաւերժ քաջերը, երկայնագիւղօք հա-
սակօք, մրցող (կռուող, անհուն խօլ ուժա-
ւոր ու զօրաւոր սկաները]: Այդ հսկաները
«մի տեղ ժողովուած խառնամբօխ հրոսակ»,
Քէրքույի գլուխներն անցած, շուրս են
զալի խուժելով զէպի դաշտը ընդարձակ այն-
քան սպայ, որ լցւում է մի սարից միւս
սար, դալիս են շուտ Սամի զէմ կռուելու
միահամուռ բազմութեամբ, այնպէս մթին
խուռն ու խրթին գրոհ տալով շատամամբ՝
հենց շարժ են անում, որ գետինը գորգուե-
լով գողգողում է: [Հմմտ. Թորենայի՝ Բէլն
յանդուզն և անձոռնի զօրութեամբ ամբօխն
որպէս յորձան ինչ սաստիկ ընդ զառիվայր
հեղեալ՝ փութայր—...] միջոց ինչ դաշտա-
ձև լերանց... բազմութիւն անկարգ հրոսակի
ամբօխն Բէլայ ցան և ցիր յանդուզն յար-
ձակմամբ ընդ երեսս դաշտին սուրալով—
Բէլ առաջի ամբօխն եկեալ—Եւ հասեալ
երկոցունց կողմանց սկայիցն ի միմեանս
ահաղին զգրգիւն ի վերայ երկրի առնելն շահա-
տակելովն]: Մի կողմից այդ զեկերի «ուղ և ծու-
ծը դատարկում է Սամի համբաւից», և յար-
ձակման ժամանակ «արհաւիրքից խեղագար-
ւում է նոցա ամբօխը», իսկ միւս կողմից,
յարձակման ժամանակ և Սամի «զօրքերի
մէջ երկիւղ է ընկնում», «անուանի քաջե-
րի զէմքը զեղնում», [Հմմտ. Թորենայի՝ Ահս
պսիւցանողս տարազուք յարձակմանցն ըզ-
միմեամբք արկանէին]: Առաջի մէջ ընկնում
են երկու կողմից իսկ Սամը «գետին փռում
մէն մի յարձակումին հարիւրին», և մէն մի
գուրզի տակ տապալում մի զեկին: [Հմմտ.
Թորենայի՝ Անդ ոչ սակաւ ք յերկոցունց կող-
մանց սկայիցն արք յաղթանդամք բերանոյ
սրոյ զիպեալ տապալ յերկիր կործանէին]:

Այնուհետև, ինչպէս հայոց առասպելի մէջ, նկարագրուած են երկու պարագլուխները: Սամ և Բէրքույի Բէրքույի՝ ժանտառիսի, դժնայ կերպարանքով, փղանման, սալ գազաթով, կտրիճ մարդ, նոճի հասակով, գլխին սաղաւարտ, ձեռին պողպատե սուր, մէջքին գօտի, վէս և աշխարհակալ Սելմ Ծահի սերունդը, որի մօտ ամենասեզ խրոխտ խիզախը հող է համարեալ, որի հսկայ զօրքերը միջիւնի ու մօրեխի են նմանում բազմութեամբ ու ծածկում դաշտ ու լեռ: [Հմմտ. Խորենացի՝ Բէլի բնաւորութիւնը և ոյժը, Բէլ բռնաւոր, որին յաջողել էր շրջանաւազ և ունել զամենայն երկիր և տիրել բազմակոյտ հսկայիցն անհուն խօլաց և ուժաւորաց, և խրոխտալով ուղում է Հայկին էլ նուաձիւ Գլխանոց ագուցեալ երկաթի գօտեւորեալ զմէջն, յահեկէ զստինն երկսայրի կուռ վառեալ և չի:] Իսկ Սամը, որ նոյնպէս հսկայ է, ինչպէս մեր Հայկը է սրով և քէյանեան աղեղով, որի կոթը խաւանգ փայտից է և փքինը պողպատ, նեւը սրաթափչ արծուի: [Հմմտ. Խորենացի՝ Հայկ կորովաձիգ և հաստաղեղն, լայնալիճ, նետը՝ երեքթեան, իսկ Հայկի որդիքը՝ արք կորովիք էին յաղեղն և ի սուսեր:] Կուռ յարձակման ժամանակ Սամը իւր աղեղից նետ է արձակում Բէրքույի վրայ և վերջը բռնում է նորան և «փղի նման փրթաւում ու զարկում գետնին» [Հմմտ. Խորենացի՝ Հայկը մօտ հասանէ յարքայն (Բէլ), լի քարշէ պինդ զլայնալիճն... և ձօնացեալն տիտանեան կործանի՝ յի կիր զարկուցեալ:] Եւ Բերք Ծահն (արքան) այդպէս նսեմարար ընկաւ փչեց իւր հողին, նորա զօրքը երեսները դէպի փախուստ դարձրին, ընկան սար ու դաշտ... [Հմմտ. Խորենացի՝ Արքայն տիտանեան փչէ զողին: Իսկ ամբոխն տեսեալ զայսպիսի ահագին գործ քաջութեան, փախան իւրաքանչիւր դէպ երեսաց իւրեանց]:

Ահա երկու պատմութիւն, որ էութեամբ նոյն են, այլ և շատ տեղ բառացի նոյն: Երկու դէպքում էլ հսկաներ են իրար դէմ կռուողները, ունենալով իրենց գլխին մի մի աւելի մեծ հսկայ, Երկու դէպքում էլ նկարագրուած են առանձնապէս այդ գլխաւորները

և նոցա զրեթէ նման ղենափառութիւնը: Երկու դէպքում էլ յարձակողը, որ յետոյ յաղթւում է, աւելի մեծ բազմութեամբ է՝ մի խառնիխառն անկարգ հրոսակով, իսկ յաղթողը թուով նուազ է: Երկու դէպքում էլ յարձակման ժամանակ երկիրը դրդում է, երկուստեք վախենում են, և երկուստեք զետին փռում կամ կործանում շատերին: Երկու դէպքում էլ յաղթող հերոսը նետաղեղ է բանեցնում: Երկու դէպքում էլ թշնամու պարագլուխը սպանւում է գետին զարնուելով: Երկու դէպքում էլ երբ արքան սպանւում է, նորա ամբոխը զլուխ առած փախում է: Եթէ շարունակենք, դեռ մի քանի «երկու դէպքում» էլ կրբերենք. իսկ նոյն կամ համանիշ (շեշտում ենք զրարարի և աշխարհարարի տարբերութիւնը) բառեր՝ «արքան ուղեք» — կռուող (մրցող), բազմութիւն, զօրք, ամբոխ, գետին փռել, տապալել (տապար յերկիր կործանել), խուռն, կուռ, զրոհ տալ, խուժել (սուբալ), մօտ գալ (մօտ հասանել), աղեղ, գօտի, գլխել, գետին զարնել, հողին փչել և չի, և չի:

Ուրեմն ի՞նչ պէտք է եզրակացնել: Արդեօք Խորենացին Հայկի ու Բէլի կոխը շինելու համար Սերէտոյց է օգտուել թէ՞ Ագաթանգեղոսից, թէ՞ Աստուածաշնչից, թէ՞ արդեօք այդ բոլորից յետոյ Փիրղուսից էլ է օգտուել: Բայց այդ դէպքում խօսքը ժամանակը ամենափաղը 11-րդ դար պէտք էր զննել թէ՞ արդեօք Փիրղուսին է շահնամայի համար Խորենացուց օգտուել: Բայց զուցէ առարկէ պ. Խալաթեանը թէ, որովհետեւ Խորենացուն ծանօթ են եղել պարսից ուրիշ առասպելները, որոնք մտել են Ծահնամայի մէջ, ուստի և նորան կարող էր Սամի առասպելն էլ ծանօթ լինել: Ուրիշ խօսքով Փիրղուսին ու Խորենացին իրարուց անկախ կարող էին օգտուած լինել նոյն կամ առնչութիւն ունեցող աղբիւրներից: Բայց այդ ժամանակ խօսքը չէր ունենալ Հայկի առասպելի վիպականութիւնը հերքելու քանի որ Փիրղուսու աղբիւրները, զրաւոր թէ բերանացի, ժողովրդական ծագում ունին:

(Նախաձեռնութիւն)

Մ. Արեղեան